

AARNE RUBEN

Öönaine
valguses ja varjus

Kaksteist
moraalilugu
ajaloost

 TÄNAPÄEV

© Aarne Ruben ja Tänapäev, 2019

Toimetanud Madli Lippur
Kujundus OÜ Rein R

Illustratsioonide allikad märgitud piltide juurde

Trükitud OÜ Greif trükikojas

ISBN 978-9949-85-614-5

www.tnp.ee

Sisukord

<i>Saateks</i>	7
Sofia Palaiologina, printsess Emajõe suursoos	9
Ingrid Petersdotter	35
Johann von Üxküll ja Tallinn	53
Ivan Sussanin	67
Christin Imaverest	79
Amalie Schwappach	91
Marta Lepp	105
Alma Ostra ja David Liozner: kuidas põimuvad inimsaatused	129
Puutööline Johannes Smuk	155
Roland Lemthal ja tema preili Mehik	161
Voldemar Kompus toob naise välja vanglatrellide tagant	181
Eduard Reiningu ja Mary Rikko ilus armastuslugu	197

Saateks

Selles raamatus rändame ajaloo senitundmatutele radadele ja veendume, et ükskõik kui palju historionaudid oma skafandrites läinud päevadesse ka ei sukelduks, valgeid laiike jätkub ikkagi. Kangelasteks ei osutu selles raamatus mitte sõdu alustavad keisrid, vaid sageli lihtsad inimesed. Mikroajalugu ongi praegu trendiks.

Kuid see on ka naisajalugu, sest siin leiavad oma peatüki üles Bütsantsi printsess Sofia Palaiologina (kes külastas 1472. aastal Eestit), õnnetu Vadstena nunn Ingrid Petersdotter, taluneiu Christin Imaverest, keda hooraks nimetati, Polgu/Mardi tänava lõbumajade ema Amalie Schwappach, 1905. aasta revolutsioonidaamid Marta Lepp ja Alma Ostra ning Valga juuksuripreili Selma Mehik, kes iseenealegi ootamatult sattus 1924. aasta augustis ühendusse Eduard Reinkupja riigipööramise katsega. Lõpuks 1924. aasta detsembriputšiga põgusalt seotud olnud ajaloolised kaunitarid Salme Vusvu (neiu selle raamatu kaanelt) ja Mary-Regina Rikko. Ma toimiksin õigesti, kui ei piirduks ainult daamidega, vaid võtaksin kampa ka mõne sellise, kes naiste pärast kannatasid. Selline olgu puutööline Johannes Smuk.

Sofia Palaiologina, printsess Emajõe suursoos

Bütsantsi (Mistra despotaadi) pärijanna Sofia
rändas 1472. aastal katoliku ja õigeusu
segasaatjaskonnaga läbi Tallinna ja Tartu,
et Moskvas tsaarile mehele saada.

Sophia Palaiologina näo rekonstruktsioon (1994),
mis kujutab teda viimsel eluaastal.

1472. aasta septembris võttis Bütsantsi keisri Konstantinos Palaiologose vennatütar Sofia ette ohtliku Läänemere teekonna Lübeckist Tallinnasse. Linnad olid külalislahked ja heatahtlikud. Heinrich von Stiten, Lübecki bürgermeister ja Sirkligildi liige, oli muu jutu sees maininud, et kutsub kohale linnas tegutsevad Novgorodi kaupmehed, et printsess võiks nendega kokku saada. Samas aga oli Sofia niigi raisanud kaks aastat aega, tal polnud seda rohkem kaubahärradega kohtumiseks. Moskva suurvürstkond ja Püha Tool olid abielus kokku leppinud juba 1469. aastal: Sofia antakse naiseks suurvürst Ivan III kätte. Sofia ei teadnud oma tulevasest midagi, kuid oli kolme aasta eest moskoviitide saadikut Ivan Frjazinit, tegelikult Moskva tsaari itaallasest müntmeistrit, entusiastlikult tervitanud. Ta kummardus saadiku ees enam kui väärikalt, oli ta ju siis pealegi alles neljateistkümneaastane. Paavstikoda oli alates 1471. aastast kindel, et kui Moskva saab uniaatliku tsaarina, toimub ammuoodatud sündmus: kirikulõhe kaob ja Ida ja Lääne kirikud saavad ühendatud Tema Pühaduse paavst Sixtus IV valitsuse alla.

Paavst oli Roverede soost ja hingelt sõdur. Ta tahtis saavutada olukorda, et ei peaks enam kunagi skismaatikute (loe: tema jaoks nurjatute vene õigeusklike) vastu sõtta minema. Pealegi otsustas Firenze kontsiil samal, 1469. aastal, et lähemal ajal peaks

Ivan III, Moskva suurvürst ja tsaar.

roomakatoliku kirik võitma positsioonid vene õigeusu enda sees, seda rahumeelselt. Seda arvamust ei muudetud nüüd kuni Põhjasõjani, ikka ja jälle võis näha Rooma misjonäre, kes läksid usku levitama sellele *molto strano* maale.

Väliselt jättis Sofia korraliku katoliiklanna mulje. Ta sõbrannatas meelsasti itaalia neidudega ja kandis looriga henninit, koonilise kujuga naistemütsi, mis läksid kõikjal Lääne-Euroopas moodi pärast seda, kui Marco Polo oli pajatanud

lugusid Kuldhordi naisaristokraatidest, kes neid mõnuga kandvat. XV sajandi henninid polnud enam nii teravatipulised kui Marco Polo aegadel, sest kolm- ja kaksnurksete naistemütside mood oli sajanditaguste sündmuste tulemusel üle kandunud Burgundiasse, kui Philippe Tugev võttis saja-aastase sõja sündmuste käigus ette teekonna Prantsusmaa trooni pärimise suunas. Juba 1350. aastate paiku sai läänekristliku oikumeeni moepealinnaks Pariis, täpsemalt jäid eeskujudena silma Prantsuse kuningannad, kellele panustati nende kuldsiidist ja valgest brokaadist kleitide pärast ning keda Avignonis jäljendas Laura de Noves, Petrarca imeteldu. Sofia Palaiologina pidi lääneliku (ehkki veidi täidlase) kaunitarina samuti omaks võtma elemente Pariisi moest, kandes

näiteks kuldnööpe ja tumepunast pealisseelikut. Sofia eesmärgiks oli olla ka õigeusklik kreeklanna, mistõttu ei läinud ta kaasa kõrgest soost neidude tolleaegse moeröögatusega kinnitada kübar nõelaga kuklakrunnile. Moskvas oli see pruuk hoopis tundmatu, Sofia ei tohtinud seda sinna kaasa võtta, ja käsitleda kübarat juuste pikendusena oli Prantsusmaa ja Itaalia rida.

Itaalias hüüti neidu Zoeks. Püha Zoe oli olnud märtrineiu, kelle Rooma paganlikud sõdurid võtsid kinni, kui ta palvetas püha Peetruse haul, kuhu hiljem rajati Peetri kirik.

Roomas oli ta õhtuti võtnud usuteaduse tunde niihästi kreeka- kui roomakatoliku vaimulikult. Usuvabaduse oli talle taganud paavst Paul II, lootes, et läänelik valikuvabadus tekitab tüdrukus sümpaatiat. Kreeka kultuuri õpetas tüdrukule klassikaliste teaduste suurmeister, kardinal Nikaia Basilios ise. Kuid Sofia oli oma juurtega lapsepõlves, nähes ilmselt isegi unes Mistra despotaati, kust ta pärit oli. Rohkem kui tuhat aastat tagasi oli seal asunud Sparta. Nüüd ei meenutanud sealsed kohanimed enam eriti Spartat, Osmani impeerium oli selle hõivanud ja seal toimus kokkulepluspoliitika türklastega. Palaiologosed, Sofia dünastia, olid Mistrat ja selle naaberalasid valitsenud juba sada aastat. Nad olid alati olnud õigeusklikud bütsantslased. Seetõttu polnud ka Sofial põhjust taganeda oma isade usust. Enamgi veel, Sofia võis tunda roomlasi olevat süüdi oma vanemate surmas; ta ema oli surnud Roomas siis, kui tütarlaps oli seitsmeaastane, isa kolm aastat hiljem.

Nii oli tekkinud paradoksaalne olukord, et keset Roomat elas üks tüdruk, kellele ei pruukinud sümpatiseerida roomakatoliiklased. Elanud küll vaid seitseteistkümmend eluaastat, olid Zoel Roomas juba aristokraatlikud kavalierid: vürst Caracciolo ja genualane Jacopo Lusignani. Mõlemad jätsid oma kosjamõtted

kus seda ja teist, saades kuulda, *kellele* peab nende silmarõõm mehele minema.

Nüüd taheti anda Zoed naiseks õigeusklikule valitsejale, lootes paavsti mõju Moskvale laiendada. Teisiti otsustav Sofia pidi nende silmis kindlasti olema „paha tüdruk”.

Õigupoolest ei küsinud Sofialt mitte keegi, kas ta üldse tahab mehele. Käimas olevat ajastut arvestades pidi ta end juba tundma täisväärtusliku naisena. Oma tüdrukupõlves Roomas ei elanud ta jõudeelu. Kogu 1469. aasta suve käis ta vagade neidude ringis, mida juhatas keegi aadlidaam. Tegeldi asjadega, millel naise silmis on väärtust, näiteks tikkimise ja lautomänguga. Kui noored vallalised naised tänaval koos liikusid, mindi tavaliselt mõne sellise proua juurde.

Sama kevad aga kulus tütarlapsest ikooni maalimisega. Moskva saadik pidi selle ikooni lõpuks tsaari kätte toimetama, et tsaar veenduks oma silmaga, missugune saab olema tema tulevane. Ivan oli oma bojaaridele Moskvast öelnud: „Ilma pruudi pildita ärge tagasi tulge.” Tiitel „tsaar” on Ivan III puhul asjakohane, ehkki teda vene keeles hüüti suurvürstiks, kasutas ta oma Lääne-korrespondentsis mõistet *kejser*.

On oletatud, et ikooni maalisid Umbria koolkonna maalikunstnikud: Pietro Perugino ja Melozzo da Forli kaasaegsed. Kui jääme pidama esimese nime juurde, siis maalis Sofiat ju suure Raffaeli enda õpetaja! Igatahes pakiti maal kasti ja Ivan Frjazin (tegeliku nimega Gian Battista della Volpe) asus koos sellega pikale teele läbi kogu Euroopa. On olnud ka palju tõlgendusi sellest, kuidas Ivan III, parasjagu Novgorodi-vastast lööki plaaniv enesekindel ja tahtejõuline, peaaegu keskeale lähenev mees reageeris, kui ta pruudi portree lõpuks kätte sai. Ivan olevat otsustanud oodata, kuni pruut saab seitseteistkümmend aastat vanaks, umbes sama palju arvas ta aega minevat

ülbe ja aristokraatliku Novgorodi suurvürstiriigi allutamise-
ga. See on lehekülg Venemaa ajaloos, mida heroilises käsitlustes
väga ei meenutata: Moskva õigeuskliku Novgorodi vastu! Õigus-
tuseks niisugusele sõjakäigule saab olla üksnes asjaolu, et tugev
valitseja pidi Vene alad paratamatult ühendama, et kaugemas
tulevikus kujuneks panslavistlik impeerium. Et üks valitseja
saaks olla ühe usuga. Sofia pidi aga niikaua ametliku abiellumis-
eani ootama.

Sofia võimukaid näojooni ei olnud raske malbeteks maalida.
Seda portreed säilinud pole. See on aegade tormis kaduma läinud.
Kuid Moskva Gerassimovi Antropoloogiainstituut rekonst-
rueris 1994. aastal tsaaritari näo tema hästi säilinud kolju järgi.
Sellelt plastikalt vaatab meile otsa umbes viiekümneaastane naine,
just selline nagu Sofia surres oligi. Ometi on selleski näos nuku-
likku mahedust, nooruses pidid need põsed olema õhemad,
samuti viitab pikk sirge nina pigem järelemõtlikkusele kui mee-
lelisusele. Nukuga on tsaaritari võrrelnud tema kaasaegsedki.
„Ta on kui paks värvitud nukk,“ kirjutas Firenze humanist Luigi
Pulci Sofia abiellumise aastal (seitsmeteistaastase tüdruku kohta!).
Kuid Roomal midagi paremat pakkuda polnud, ja suurvürst
Ivan, kes abielus Bütsantsi printsessiga nägi tagasipöördumist
vene õigeusu kreeka lätetele, teda just endale tahtis. Kõigi mosk-
valaste meelest oli Konstantinoopol Tsargorod (teine Rooma),
ja ehkki Sofia ei olnud pärit sealt, leidsid moskvalased, et Tsar-
gorodi tsaaritar on püha. Ka on avaldatud arvamust, et
moskoviitidele meeldisidki veidi kopsakamad naised. Gerassimovi
Antropoloogiainstituut Sofia erilist ülekaalu aga ei kinnita.

Rooma paavstil oli hea luure. Nemad teadsid, mis oli juhtunud
Ivan III esimese naise, noorukese ja ilusa suurvürstitari Maria
Borissovnaga, kes sai kuulujuttude kohaselt oma õukondlaselt

Aleksei Polujektovilt *zelia*'t ehk mürgist rohtu. 1467. aasta kevadel, oma mehe äraolekul, oli noor naine päevapealt surnud ja sama kiiresti ka maetud. Kaasaegseid üllatas, et ehkki Ivan oli vihane, ei üritanud ta mürgitajat djakki üles otsida ega temale kätte maksta. Viis aastat ei saanud tsaar Ivan kui ustav kristlane oma abikaasa surmast üle, siis aga naitus uuesti. Tveri kroonik andis vihje, et küllap oli Ivan ise kuidagi seotud oma nooriku surmaga. Maria Borissovna isa Boriss oli Tveri suurvürst, ta oli oma 1461 lõppenud valitsusajal ühes Rjazani vürstiriigi ja Leedu suurvürstiriigiga Moskva vastu konspireerinud. Moskva lepitamiseks olid viieaastane Maria ja seitsmeaastane Ivan kihlatud. Kroonik („Рогожский летописец”) väitis, et Maria mürgitajaks kakskümmend aastat hiljem oli Tveri koalitsioon. Kuid tsaar Ivani lein oma naise surmast paistis olevat niivõrd ehe, et ainsaiks skeptikuiks jäidki kroonikud.

Jah, Sofia Palaiologina tahtis tsaarinnaks saada! Elu Roomas ei rahuldanud noort neidu. Ta ju nägi, kuidas vanem vend Andreas justkui vaene sugulane paavsti kaardiväelastega semmis (tal jäi eemalolijana nägemata, kuis seesama Andreas andis hiljem Roomas allkirju kui Bütsantsi keiser, kasutades tiitlit, milleks tal ei olnud vähimatki õigust). Vene tsaaridest kirjutanud kauge tuleviku poeet Aleksandr Puškin võttis kogu olukorra luuleliselt kokku:

*„Kui ma oleksin tsaarinna,”
tõstis noorim käedki hoos,
„tsaarile siis kingiksin ma
poja vägilaste soost.”
Sai vast nõnda öelda mahti,
uks läks tasahilju lahti,
tulvil sära silmapaar*